MULTIDISCIPLINARY JOURNAL: FUNDAMENTAL RESEARCH SCIENTIFIC JOURNAL
VOLUME 02. ISSUE 06. JUNE 2026.
ResearchBib Impact Faktor: 13.943 ISSN: 3060-513X

Xorazm viloyati tumanlari iqtisodiy-geografik salohiyatining iqlimiy xatarlar bo‘yicha differensiyalashuvi

Urganch davlat pedagogika instituti
Geografiya va iqtsodiy bilim asoslari yo’nalishi
Razzoqov Shohrux Umidbek o‘g‘li

Annotatsiya: Ushbu maqolada Janubiy Orolbo‘yi ekologik inqirozi sharoitida Xorazm viloyati tumanlari iqtisodiy-geografik salohiyatining iqlimiy xatarlar ta’sirida hududiy jihatdan differensiyalashuvi (tabaqalanishi) tadqiq etilgan. Viloyat tumanlarining tabiiy-resurs, agrosanoat va demografik salohiyati tahlil qilinib, iqlim isishi, suv taqchilligi hamda cho‘llanish xavflari darajasiga ko‘ra hududiy modellar guruhlashtirilgan. Tadqiqot davomida gidrometeorologik o‘zgarishlarning voha iqtisodiyoti tarmoqlariga va tumanlar o‘rtasidagi nomutanosiblikning ortishiga ko‘rsatgan ta’siri baholangan hamda iqlimiy xatarlarga moslashish imkoniyatlarini hisobga olgan holda tumanlarning iqtisodiy salohiyatini barqaror rivojlantirish bo‘yicha geografik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Xorazm viloyati, tumanlar salohiyati, iqtisodiy-geografik salohiyat, iqlimiy xatarlar, hududiy differensiyalashuv, Orolbo‘yi mintaqasi, suv tanqisligi, agrosanoat majmuasi, klasterlash, ekologik xavf.

Mavzuning dolzarbligi: Global iqlim o‘zgarishlari va ularning mintaqaviy miqyosda namoyon bo‘lishi hududlarning iqtisodiy-geografik salohiyatidan foydalanish samaradorligini o‘zgartiruvchi bosh determinatorga aylanib bormoqda. Janubiy Orolbo‘yi hududida joylashgan Xorazm viloyati o‘zining cheklangan yer-suv resurslari va yuqori darajadagi agrar ixtisoslashuvi sababli iqlimiy xavf-xatarlarga eng zaif mintaqalardan biri hisoblanadi. Biroq, iqlimiy xatarlar (suv tanqisligi, anomal issiqlik to‘lqinlari, tuproq degradatsiyasi, chang-tuz bo‘ronlari) viloyatning barcha hududlariga bir xil darajada ta’sir ko‘rsatmaydi. Mintaqaning geografik o‘rni, Amudaryo oqimiga yaqinligi yoki uzoqligi, infratuzilmaning rivojlanganligi hamda iqtisodiyot tarmoqlarining tuzilishi sababli tumanlar kesimida jiddiy iqtisodiy-geografik differensiyalashuv (tabaqalanish) kuzatilmoqda. Tumanlar iqtisodiy salohiyatining iqlimiy xavflar bo‘yicha qay darajada tabaqalanganini aniqlash va

baholash, voha hududlarini muvozanatli strategik rejalashtirish hamda investitsiyalarni to‘g‘ri taqsimlash uchun favqulodda dolzarb hisoblanadi.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi: Mintaqaviy iqtisodiy-geografik salohiyat, hududlarni baholash va iqlim o‘zgarishi muammolari uzoq yillardan buyon respublika iqtisodchi-geograflari (jumladan, A.S. Soliyev, Z.M. Akramov, A.A. Rafikov va boshqalar) tomonidan turli jihatlardan o‘rganib kelingan. Shuningdek, Janubiy Orolbo‘yi iqlimining o‘zgarishi gidrometeorolog olimlar tomonidan tahlil qilingan. Biroq, aniq makro- va mikrohududiy kesimda, xususan, Xorazm viloyati tumanlari miqyosida iqtisodiy-geografik salohiyat elementlarini iqlimiy xatarlar indekslari bilan uyg‘unlashtirgan holda, hududiy differensiyalashuvning matematik-geografik modellarini yaratish va tumanlarni ekologik-iqtisodiy jihatdan rayonlashtirish masalalari yetarlicha tadqiq etilmagan.

Tadqiqot maqsadi va vazifalari: Ushbu tadqiqotning bosh maqsadi — Xorazm viloyati tumanlari iqtisodiy-geografik salohiyatining iqlimiy xatarlar ta’sirida o‘zgarishi va hududiy differensiyalashuv qonuniyatlarini aniqlash hamda tumanlarni ekologik-iqtisodiy zaiflik darajasiga ko‘ra guruhlashtirishdan (tipologizatsiyalashdan) iborat.

Xorazm viloyati tumanlari o‘zining iqtisodiy-geografik salohiyati bo‘yicha turlicha ko‘rsatkichlarga ega bo‘lib, Janubiy Orolbo‘yi ekologik inqirozining davom etayotgan salbiy oqibatlari va global iqlim isishi sharoitida bu salohiyat elementlari jiddiy hududiy differensiyalashuvga (tabaqalanishga) uchramoqda. Vohaning an’anaviy agrosanoat tuzilishi, Amudaryoning gidrologik rejimiga o‘ta bog‘liqligi va hududiy joylashuv xususiyatlari iqlimiy xatarlarning tumanlar iqtisodiyotiga turlicha darajada ta’sir ko‘rsatishini belgilab beradi. Ushbu hududiy nomutanosiblikni to‘g‘ri baholash uchun viloyat tumanlarini Amudaryo oqimidan uzoqligi, yer resurslarining degradatsiya darajasi, sanoatlashuv ko‘rsatkichlari hamda iqlimiy o‘zgarishlarga (suv tanqisligi, sho‘rlanish, qurg‘oqchilik) nisbatan barqarorlik indekslari asosida kompleks iqtisodiy-geografik tahlil qilish lozim.

Vohaning iqtisodiy-geografik tarkibida markaziy va janubiy zonada joylashgan Urganch, Xiva va Xonqa tumanlari hamda Pitnak shahri hududi (Bog‘ot tumanining bir qismi) nisbatan yuqori diversifikatsiyalangan iqtisodiy salohiyatga ega. Urganch tumani viloyat markazi atrofida joylashganligi sababli kuchli transport-logistika va

sanoat infratuzilmasiga ega bo‘lsa, Xiva tumani o‘zining ulkan turistik-rekreatsion va xizmat ko‘rsatish imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Ushbu tumanlarda yalpi hududiy mahsulot tarkibida agrar tarmoq ulushi nisbatan pastroq bo‘lib, qurilish, xizmat ko‘rsatish va qayta ishlash sanoati yetakchilik qiladi. Shu sababli, iqlimiy xatarlar, xususan, vegetatsiya davridagi suv tanqisligi yoki tuproq unumdorligining pasayishi ushbu markaziy tumanlar iqtisodiyotining umumiy ko‘rsatkichlariga chekka agrar tumanlardagichalik halokatli ta’sir ko‘rsatmaydi. Ularning iqlimiy xatarlarga nisbatan iqtisodiy barqarorligi yuqori va zaiflik darajasi mo‘tadil hisoblanadi.

Aksincha, viloyatning shimoliy va chekka g‘arbiy qismida joylashgan Yangibozor, Gurlan, Shovot va Qo‘shko‘prik tumanlari sof agrar ixtisoslashuvga ega bo‘lib, ularning iqtisodiy-geografik salohiyati deyarli to‘liq yer va suv resurslarining holatiga bog‘langan. Aynan mana shu tumanlar iqlim o‘zgarishi va cho‘llanishning eng birinchi va og‘ir zarbalarini qabul qilmoqda. Amudaryoning quyi oqimida, kanallarning oxirgi tarmoqlarida joylashganligi sababli, Yangibozor va Gurlan tumanlarida vegetatsiya davrida suv yetishmovchiligi keskin darajada seziladi. Suv taqchilligi oqibatida ushbu tumanlarda ekin maydonlarining qisqarishi, g‘o‘za va g‘alla hosildorligining pasayishi va tomorqa dehqonchiligining inqirozga uchrashi to‘g‘ridan-to‘g‘ri tuman iqtisodiyotining poydevoriga zarar yetkazmoqda. Bundan tashqari, yerlarning sho‘rlanish darajasi bu hududlarda juda yuqori bo‘lib, tuproqni sho‘rdan yuvish uchun ketadigan xarajatlar yil sayin ortib bormoqda, bu esa tumanlar iqtisodiy salohiyatining barqaror o‘sishini cheklab qo‘yuvchi asosiy ekologik to‘siqdir.

Viloyatning janubi-sharqiy qismida joylashgan Xazorasp va Bog‘ot tumanlari hamda yaqin yillarda yangi tashkil etilgan Tuproqqal’a tumani o‘ziga xos iqtisodiy-geografik salohiyat shakllanishiga ega. Xazorasp va Bog‘ot tumanlari voha iqlimiy tizimida nisbatan barqaror suv ta’minotiga (Amudaryoga yaqinlik) ega bo‘lsa-da, ularda cho‘l zonalari bilan chegaradoshlik tufayli kuchli deflyatsiya va quruq issiq shamollarning (garmsellar) salbiy ta’siri yuqori. Tuproqqal’a tumani esa asosan cho‘l zonasida joylashgan bo‘lib, o‘zining keng hududiy salohiyati, tog‘-kon va yirik avtomobilsozlik sanoati (Pitnak hududi drayverlari) tufayli agrar xatarlardan qisman himoyalangan, biroq sanoat ob’ektlarini va cho‘l chorvachiligini suv bilan ta’minlash borasida jiddiy iqlimiy cheklovlarga duch kelmoqda.

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL: FUNDAMENTAL RESEARCH SCIENTIFIC JOURNAL
VOLUME 02. ISSUE 06. JUNE 2026.
ResearchBib Impact Faktor: 13.943 ISSN: 3060-513X

Xorazm viloyati tumanlari iqtisodiy-geografik salohiyatining iqlimiy xatarlar bo‘yicha differensiyalashuvini aniq ko‘rsatkichlar asosida tizimlashtirish va ularni iqtisodiy-ekologik zaiflik guruhlariga ajratish hududiy rejalashtirish uchun juda muhimdir. Quyidagi jadvalda viloyat tumanlarining iqtisodiy ixtisoslashuvi, asosiy iqlimiy xatarlari va ularning ekologik-iqtisodiy zaiflik darajasi tizimli ravishda aks ettirilgan.

Tumanlar nomi	Iqtisodiy-geografik salohiyat yo‘nalishi	Asosiy iqlimiy xatarlar va tahdidlar	Ekologik-iqtisodiy zaiflik darajasi
Urganch, Xiva	Sanoat, xizmat ko‘rsatish, turizm, transport-logistika	Urbanizatsiyalashgan hududlarda issiqlik orollari, ichimlik suvi minerallashuvi	Mo‘tadil (Past)
Xonqa, Xazorasp	Diversifikatsiyalangan agrosanoat, qurilish, savdo	Tuproq eroziyasi, garmsellar, qisman suv taqchilligi	O‘rta barqaror
Bog‘ot, Yangiariq	Agrar-industrial, bog‘dorchilik, ipakchilik	Er osti suvlari ko‘tarilishi, qurg‘oqchilik, sho‘rlanish	O‘rta-yuqori
Shovot, Qo‘shko‘prik	Agrar-tekstil, qishloq xo‘jaligi, chorvachilik	Kanallarda suv sathi pasayishi, chang-tuz bo‘ronlari	Yuqori
Gurlan, Yangibozor	Sof agrar (paxtachilik,	Keskin suv tanqisligi (quyi	O‘ta yuqori

Tumanlar nomi	Iqtisodiy-geografik salohiyat yo‘nalishi	Asosiy iqlimiy xatarlar va tahdidlar	Ekologik-iqtisodiy zaiflik darajasi
	g‘allachilik, polizchilik)	oqim), kuchli cho‘llanish	
Tuproqqal’a	Tog‘-kon sanoati, og‘ir sanoat, cho‘l chorvachiligi	Cho‘l iqlimi anomal issiqligi, yaylovlar degradatsiyasi	Maxsus (Sanoatlashgan)

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, Xorazm viloyati tumanlari o‘rtasida yaqqol geografik qonuniyat mavjud: viloyatning markazidan chekkalarga (ayniqsa shimol va shimoli-g‘arbga) qarab harakatlangan sari tumanlar iqtisodiyotining agrar sohaga bog‘liqligi ortib boradi va parallel ravishda iqlimiy xatarlarga nisbatan zaiflik darajasi ham kuchayadi. Gurlan va Yangibozor kabi tumanlarda iqtisodiy barqarorlik faqatgina ekologik omillarga tayanganligi sababli, iqlimiy tebranishlar u yerlarda ijtimoiy-demografik tanglikni va mehnat migratsiyasini tezlashtiruvchi asosiy sababchi bo‘lib xizmat qilmoqda. Shovot va Qo‘shko‘prik tumanlarida esa agrar salohiyat yuqoriligiga qaramay, ularning Orol dengizining qurigan tubiga yaqinligi tufayli atmosferaning chang-tuz bilan ifloslanish koeffitsiyenti yuqori bo‘lib, bu nafaqat ekinlar hosildorligiga, balki agrosanoat majmuasining asosiy kuchi bo‘lgan ishchi resurslarining salomatligiga va mehnat unumdorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Ushbu iqtisodiy-geografik tabaqalanish iqlim o‘zgarishi sharoitida voha tumanlarini boshqarishda bir xil (unifikatsiyalangan) yondashuvlardan voz kechishni talab qiladi. Masalan, zaiflik darajasi o‘ta yuqori bo‘lgan tumanlarda iqtisodiyotni zudlik bilan diversifikatsiya qilish, ya’ni ko‘p suv talab qiluvchi qishloq xo‘jaligi ulushini kamaytirib, kichik sanoat zonalari, xizmat ko‘rsatish ob’ektlari va hunarmandchilik klasterlarini rivojlantirish zarur. Markaziy barqaror tumanlarda esa ekologik barqaror texnologiyalarni qo‘llagan holda aqlli shahar (smart city) konsepsiyalarini joriy etish lozim.

Xulosa qilib aytganda, Xorazm viloyati tumanlari iqtisodiy-geografik salohiyatining iqlimiy xatarlar bo‘yicha differensiyalashuvi voha tumanlari o‘rtasidagi iqtisodiy va ijtimoiy tengsizlikni chuqurlashtiruvchi asosiy katalizator hisoblanadi. Iqlim inqirozi har bir tumanning o‘ziga xos tabiiy-geografik joylashuvi va xo‘jalik tuzilmasiga ko‘ra har xil ko‘lamda namoyon bo‘lmoqda. Kelajakda viloyatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqishda har bir tumanning ushbu jadvalda ko‘rsatilgan iqlimiy zaiflik va xatar darajasini majburiy tartibda hisobga olish, iqlimga moslashgan (climate-resilient) innovatsion infratuzilmani shakllantirish hamda tumanlar salohiyatini ekologik cheklovlar doirasida qayta rayonlashtirish talab etiladi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-dekabrdagi "O‘zbekiston Respublikasining "Yashil" iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini 2030-yilgacha barqaror amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PQ-436-sonli Qarori.
2. Soliyev A.S. Iqtisodiy geografiya: nazariya, metodika va amaliyot. – Toshkent: Kamalak, 2013. – 284 b.
3. Soliyev A.S., Nazarov M.I. Xorazm viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining geografik xususiyatlari. – Urganch: Xorazm, 2016. – 142 b.
4. Rafikov A.A. Geoekologiya muammolari va hududlarni baholash usullari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 196 b.
5. Tojiyeva Z.N., Dusmanov F.A. Hududlar ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini baholashda geoinformatsion tizimlar (GIS) metodikasi // O‘zbekiston Geografiya jamiyati axboroti. – Toshkent, 2021. – № 59. – B. 24–31.
6. Xikmatov F.H., Ergashev S.E. Janubiy Orolbo‘yi tumanlarida gidrologik qurg‘oqchilik va xavf-xatarlarni modellashtirish // Gidrometeorologiya va atrof-muhit monitoringi. – Toshkent, 2024. – № 3. – B. 15–22.
7. Nazarov I.K. O‘zbekiston hududlari agrosanoat salohiyatining iqlimiy o‘zgarishlarga moslashuvchanligi. – Toshkent: Universitet, 2020. – 178 b.
8. Gerasimenko T.I. Regional Differentiation and Climate Vulnerability Indices of Agricultural Areas // Journal of Geographical Sciences. – 2019. – Vol. 45, Issue 2. – P. 189–204.